

Жумадилова Ғ.Т.

Р.Б. Сүлейменов атындағы шығыстану институты, 3 курс докторанты,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Zhumadilova.gaini@gmail.com

ЯЗЫЖЫОҒЛУ ӘЛИДІҢ «СЕЛЖҰҚНАМЕ» КІТАБЫ

Түркілердің тілін, тарихын, мәдениетін таныту үшін көптеген шығарма жазылғаны белгілі. Орхон-Енисей жазбалары, «Диуани лұғат ат-түрк», «Данишменд-наме», «Қорқыт Ата кітабы», «Салтық-нама» – бұл шығармалардың кейбірі ғана. Языжыоғлу Әлидің қаламынан туындаған «Селжұқнаме» немесе басқа атауы «Тауарих-и Ал-и Селжұқ», «Тарих-и Ал-и Селжұқ» және «Оғыз-нама» шығармасының түркі әлемінің ортақ мұрасы ретіндегі орны бөлек. Бұл шығарманы Языжыоғлу Әли 1436 жылы II Мұрат билігі тұсында жазған. «Селжұқнаменің» мазмұны өте бай, қапсаған тақырып аясы тым кең. Исламнан бұрынғы түркі тайпалары, моңғол тайпалары, басқа да түркі тайпалары: Ұйғырлар, Қыпшақтар, Қаңлылар, Қарлұқтар, Қалаштар, Ағачерілер (Таһташылар)..., түркілердің бір қолы Оғыздардың терең тарихын қамтиды. Оғыз тайпалары атауларының шығу тегі, таңбалары, тотемдері жеке-жеке көрсетілген. Әсіресе Оғыз таңбаларының алтын сиямен жазылғанын атап өткен жөн. Языжыоғлу түрлі дереккөздерді пайдалана отырып, Қорқыт ата, Аққойынлы бегі Қара Осман, Селжұктің әкесі Тоқақ ибн Лұқман хан, Селжұқтардың мемлекетінің құрушысы Селжұқ бек (?-1009), Ғазнауи билеушісі Махмұд сұлтан (998-1030), Тұғрыл бек (1037-1063), Алп Арслан сұлтан (1063-1072), Мәлік шах (1072-1092), Беркейарух (1094-1105), Мұхаммед сұлтан (1105-1118), II Махмұд (1118-11314), Месут сұлтан (1134-1152), Гиясаддин Кейхусрау, Алауддин Кейқуат, Осман Ғази және олардың өмір сүрген кезеңдері туралы аса маңызды мәліметтер берген. Бұларға қосымша шығармада түріктердің Анадолыда орнығуы мен Анадолыдағы қалалар туралы мол мәлімет орын алған. Бұл мақалада «Тауарих-и Ал-и Селжұқ» («Селжұқнаме») шығармасы туралы сөз қозғалады, түрік тілі, тарихы және мәдениетіне қатысты маңыздылығы қарастырылады.

Түйін сөздер: Түрік тарихы, түрік мәдениеті, Оғыздар, Ағачерілер (Таһташылар), Селжұқтер, Қыршеһир.

Zhumadilova G.T.

The 3rd year PhD Doctor of the B.R. Suleymenov Institute of oriental studies,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: Zhumadilova.gaini@gmail.com

The book of Yazyoglu Ali "Selcukname"

It is well-known that many works have been written for acquaintance with language, history and the culture of the Turkish people. Records Orkhon-Yenisei, «Divany-latyshti-turki», Daniindend-Nam, «Book Korkyt-Ata», Solt-nam are considered as one of such works. Among these works the certain place is taken by the work of Yazyzhoglu Ali under the name «Seldzhuknameh» or also named as «Tauarrih-Ali-seldzhuk», «Tarija Alya seldzhuk» or Oguz-nameh which is considered as the heritage of the Turkic world. This work has been written by Yazyzhogl Ali in 1436 in the period of the Second Murat's governing. «Seldzhuknameh» is very rich with depth of sense and sharpness of a plot. The Mongolian and some Turkic tribes, such as Uyghurs, kipchak, kanglara, karluk, etc., are considered as the symbols of history of oguz. It is also told in detail about the origin of the name of the tribe of oguz, their symbolics and totems. Also Oguz symbolics are mentioned in this work which were written by gold ink. Yazyzhoglu, using various sources, has told in detail about such great people as Korkyt Ata, Tkhaki bin LukmanKhan – Seldzhuk's father, the founder of the state of the Seljuks – Seldzhuk Beck (? – 1009), the Gaznavi's governor Mahmoud Sultan (998-1030), Tugril Beck (1037-1063) Sultan Al-Arslan Sultan (1063-1072), Malika Shah (1072-1092), Berkayarukh (1094-1105), Mahomed Sultan (1105-1118), Mahmoud II (1118-11314), Mesud Sultan (1134-1152), Giyadaddin Kakhir, the Alawite Keysukat, Othman Ghazi, etc, and

also about the periods of their life. In addition to it, information on the Turks who have lodged in Anatoly and on the cities of Anatolii are also provided in this work. The historical work «Tavarikh al-Seldzhuk» is also investigated in this article (Seldzhuknam). The importance of Turkish language, history and culture is being proved as well.

Key words: Turkish history, Turkish culture, oгуз, Seldzhuk, Kyrshekhkir.

Жумадилова Г.Т.

докторант 3 курса, Институт востоковедения имени Б.П. Сулейменова,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: Zhumadilova.gaini@gmail.com

Книга Языжоглу Али «Сельджукнаме»

Всем известно, что немало произведений было написано для ознакомления с языком, историей и культурой турецкого народа. Одними из таких работ считаются записи Орхон-Енисея, «Диваны-латыши-турки», «Даниинденд-Нама», «Книга Коркыт-Ата», «Солт-нама». Среди них отдельное место занимает произведение Языжоглу Али под названием «Сельджукнаме», или также по-другому именуемое, как «Таварих-Али-сельджук», «Тарихи-Али сельджук» или «Огуз-наме», которое считается наследием тюркского мира. Эта работа была написана Языжоглу Али в 1436 году, во времена правления Мурата II. «Сельджукнаме» очень богат глубиной смысла и остротой сюжета. Монгольские и некоторые тюркские племена, такие как уйгуры, кипчаки, кангары, карлуки и т.д., являются символами истории огузов. Также подробно говорится о происхождении названия племени огузов, их символике и тотемах. Также упоминается о записанной золотыми чернилами символике Огузов. Языжоглу, используя различные источники, подробно рассказал о таких важных людях, как Коркыт Ата, отец Сельджука Тхаки бен Лукман Хан, основатель государства Сельджуков – Сельджук Бек (? – 1009), правитель Газнавидов – Махмуд Султан (998-1030), Тугрил Бек (1037-1063) Султан Аль-Арслан Султан (1063-1072), Малики Шах (1072-1092), Беркаярх (1094-1105), Мухаммад Султан (1105-1118), Махмуд II (1118-11314), Месуд Султан (1134-1152), Гиядаддин Кахир Алавит Кейсукат, Осман Гази, а также о периодах их жизни. В дополнение к этому, также приведена информация о турках, поселившихся в Анатолии, и о самих городах Анатолии. В этой статье также рассматривается работа «Таварих аль-Сельджук» («Сельджукнаме»), показывается важность турецкого языка, истории и культуры.

Ключевые слова: турецкая история, турецкая культура, огуз, сельджук, Кыршехир.

Кіріспе

Ұлы Селжүк мемлекеті Каспий теңізінің шығысында, бүгінгі Түркіменстанның территориясы да ішіне кіретін аймақта негізі қаланып, құрылған болатын. Басқаша айтсақ, Түркіменстан мен оның айналасындағы жерлер Селжүк мемлекетінің құрылған жері болды. Халық санының артуына және көрші мемлекеттермен арадағы қарым-қатынасқа байланысты селжүк мемлекетінің құрушылары Оғыздар батысқа қоныс аудара бастады. Кейінірек шекара Иран, Араб түбегі, Әзірбайжан, Түркия мемлекетінің жеріне қарай кеңейтілген; Селжүк мемлекеті әлем тарихындағы ең ірі жаһандық мемлекеттердің біріне айналған еді. Негізінде Түркіменстан жері мен оның айналасындағы жерлер тек Оғыздарға ғана емес, кей тарихи кезеңдерде бүкіл түркілердің мекеніне айналған-ды. XIV ғасырда Языжыоглу Әлидің қаламынан туындаған, түрік тілінде жазған «Селжүкнаме», басқа атаулары да «Тауарих-и Ал-и Селжүк», «Тарих-и Ал-и Селжүк» немесе «Оғыз-нама» шығармасы бұл пікірімізге дәлел

бола алады. «Селжүкнамедегі» жазбаларға қарағанда Түркіменстан мен оның маңайындағы жерлер – түркі дүниесінің топтастығындағы орын, түркілік тек дүниеге келген аймақ, түркілік рухтың әлемге тараған нүктелерінің бірі. Сондықтан «Селжүкнаме» – бүкіл түркі әлеміне ортақ шығарма. Басқаша айтсақ, басқа ешбір шығарма «Селжүкнаме» сияқты түркі әлемін толық қамтыған емес. Бұл шығармада түркілердің түп-тамыры, ортақ өткені, әлемге қалай таралғаны, түркі тайпаларының бір-бірімен қалай туысатындығы, арақатынастары тамаша әрі егжей-тегжейлі жазылған. Тынық мұхитынан Балқанға, Солтүстік мұзды мұхитынан Оман теңізі мен Африкаға дейін таралған түркі тайпаларының топтастырылғандағы жалғыз шығарма «Селжүкнаме» болса керек.

Селжүк мемлекетінің тарихына қатысты деректер саны шектеулі. Негізінде Ұлы Селжүк мемлекеті мен Анадолы Селжүк мемлекетінің тарихы туралы түрік тілінде және шет тілдерінде көптеген шығарма мен еңбектер жазылған. Десе де, кейбір зерттеу еңбектерінде ең негізгі және толыққанды дереккөздердің бірі сана-

латын Языжыоғлу Әлидің «Селжұқнамесі» пайдаланылмағаны белгілі. Кейбір зерттеушілер тым аз пайдаланған. Оның бір себебі де шығарманың ескі жазудан жаңа әліпбиге кеш көшіріліп, зерттеушілер мен оқушылар назарына кешігіп ұсынылғанында болса керек. (Bakır, 2009).

Жаңа әліпбиге жақын уақытта ғана көшірілген, жеткілікті зерттелмеген бұл шығарма түрлі зерттеушілер тарапынан бірнеше шығарманың аудармасы ретінде көрсетілген-ді (2). Дегенмен, шығарманы тереңірек зерттей түссек, Языжыоғлу Әлидің бүгінге дейін жетпеген көп шығармасы сүзгіден өткізіліп, жаңа және аса көлемді бір еңбектің ортаға шыққаны байқалады.

Бұл шығарма Топқапы мұражайы Реван бөлімінде сақтаулы алғашқы нұсқасы қолға алынып, жариялау үшін жаңа әліпбиге көшірілген. Шығармада түріктердің түп-тамыры, Түрік-Моңғол арақатынасы мен туыстығы, басқа да түркі тайпаларының тарихы мен салт-дәстүрі, Оғыз тайпаларының таңбалары, Ұлы Селжұқ мемлекеті, Анадолы Селжұқ мемлекеті және түркі тайпаларына қатысты зерттелмей қараңғылықта қалған көптеген мәселелер жазылған. Оғыз тайпаларының шығу тегі, құрылымы мен ұйымдасуы, Селжұқ мемлекетінің құрылуы, Оғыз/Селжұқ тайпаларының батысқа қоныс аударуы, Анадолы Селжұқ мемлекетінің құрылуы, Селжұқ/Оғыз тайпаларының мәдениеті мен өркениеті туралы теңдессіз құнды мәліметтер бар. Сонымен қатар шығармада Түркіменстан, Әзербайжан, Иран және Түркияның ІХ-ХІV ғ. географиялық жағдайына қатысты аса құнды деректер берілген.

1. Селжұқ мемлекеті тарихын зерттеудегі «Селжұқнаменің» орны

Селжұқ мемлекетінің дәуірі – мұсылман Оғыз тайпалары Батыс Азияның үлкен бір бөлігін өз мекендеріне айналдырған мезгіл-ді. Сонымен қатар түркілердің Еуропа мен Африка материктерінің шекараларына тақау орналаса бастаған кезеңі. Сондықтан да жалпы түркілер тарихы үшін маңызды кезеңдердің бірі. Селжұқ мемлекетінің дәуірі – мұсылман түркілердің қытай, үнді, парсы, араб, армян, орыс, грузин, византиялықтар сияқты көптеген ұлттармен көрші болған уақыты. Бұл көптеген маңызды оқиға орын алған ғасыр.

Селжұқ мемлекетінің дәуірі түркілердің аса үлкен аумаққа қоныстанған кезеңі болғанына және қым-қуыт оқиғаларға толы болғанына қарамастан жазба деректер өте аз, шектеулі әрі жеткіліксіз. Ұлы көштер орын алған ІХ-

ХІІ ғасырларда Оғыздар тарихы жазылмаған, қоныс аударуға қатысты жазбалар жоқ. Сонымен бірге Түркіменстан, Әзербайжан, Иран және Анадолыда түрікше шығармалар да жазылмаған. Малазгирт шайқасынан кейінгі 200 жыл Анадолыда қараңғылық кезеңі деп жарияланған-ды. Өйткені ол кезеңде Оғыздар шығармаларын парсы тілінде жазатын еді. Сондықтан Оғыздардың тарихында ІХ-ХІІ ғасырлар аса маңызды болғанмен, бұл кезеңге тиесілі дереккөздердің жеткіліксіз болуы үлкен қиындық туғызып келеді.

Түрік тіліндегі деректердің шектеулі және жеткіліксіз болуымен қатар қытай, үнді, парсы, араб, армян, орыс, грузин тіліндегі деректер мен Византия дереккөздері де қараңғылықта қалған мәселелерді ашуға көмектесетіндей жағдайда емес.

Ибн Бибинің парсы тілінде жазылған «El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umürü'l Ala'ıye» еңбегі 1192-1280 жылдар арасын қамтиды. Бұл шығармада әсіресе, Селжұқтардың шығыста қалған бөлігі туралы өте аз айтылған (İbn Bibi, 1996).

Анадолыда жазылған тағы бір шығарма «Bezm u Rezm» деп аталады. Қазы Бурханеддин өз тарихын жазғызу үшін сол заманның ақыны әрі жазушысы Әзиз б. Ердешир Ештерабадиға ұсыныс жасаған. Аты аталған ақын бұл ұсынысты қабыл алып, 1394 жылы Сивасқа келеді. Төрт жылдан соң қазы Бурханеддин қайтыс болғаннан кейін аталмыш шығарманы бітіріп, Сивастан кетеді. Бұл шығармада Анадолыдағы Селжұқ мемлекетінің тек соңғы кезеңдері туралы сөз қозғалған («Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî», 1990)

Анадолының солтүстік бөлігінің Селжұқтардың қолына өтуі туралы қауесеттер мен әңгімелер негізінде Токатта жазылған «Данишменд-наме» шығармасында Селжұқ мемлекетінің жалпы тарихы туралы айтылмайды, тек Анадолының солтүстік бөлігінің қалай жаулап алынғаны туралы сөз болады (Демир, 2002). Османлы дәуірінде жазылған, бірақ Селжұқ мемлекетінің кезеңдері туралы айтылатын «Салтыкнама» шығармасында да селжұқтардың тарихы егжей-тегжейлі жазылмаған. ХV ғасырда ел арасында, әсіресе Балқан елдерінде Салтык Гази туралы көп айтылатын әңгімелер Жем сұлтанның назарын аударған. Жанындағы қызметкерлерінің бірі Әбул Хайыр Румиге Сары Салтык туралы әңгімелерді жинақтау міндеті жүктелген. Бұл оқиға Салтык Газиге қатысты оқиғалардың қағазға түсірілуіне себеп болып, Әбул Хайыр Руми аталмыш шығарманы

1473-1480 жылдар аралығында Едірнеде жазып бітірген (3).

Ахмед бин Махмұдтың шығармасы «Селжұқнаме» болса Языжыоғлұның еңбегі мен ел аузындағы әңгімелерге сүйене отырып жазылған әрі дереккөз ретінде пайдалану үшін жеткіліксіз бір еңбек болып табылады (Ахмед бин Махмұд, 1977). 875-жылы (1470-1471) Әбу Бәкір Тиранидің парсыша жазған «Китаби Диарбекирие» шығармасында негізінен Аққойынлылар мен Қарақойынлылар туралы айтылады (Әбу Бәкір Тиран, 2001).

Анадолыда Урфалы Метеос жазған «Векайы-наме» тарихи деректер тұрғысынан жеткілікті емес әрі Селжұктер тарихы тақырыбына басқа бір ұлт өкілінің көзқарасын білдіреді (Урфалы Метеос, «Векайы-наме» (952-1136) және Поп Григордың Zeuli, 1987: 15).

XIV ғасырда Языжыоғлұ Әли жазған «Селжұқнаме» немесе басқа атаулары «Тауарих-и Ал-и Селжұк» және «Оғызнама» атты шығарма Селжұк мемлекеті мен Оғыздар тарихына қатысты ең маңызды дереккөздердің бірі болып саналады. Бұл еңбекте Селжұктердің Түркіменстан, Әзербайжан, Иран, Ирак, Сирия, Армения және Түркиядағы іс-әрекеттері туралы сөз қозғалған.

«Селжұқнаме» еңбегі, басқа атаулары «Тауарихи Ал-и Селжұк» немесе «Оғыз-нама» – Оғыз тайпаларының ортақ кітабы. Яғни Түркіменстан, Әзербайжан, Иран, Ирак, Сирия, Түркия және Балқан елдеріндегі түркілердің әрі мәдениетіне, әрі тіліне қатысты ортақ шығарма.

2. «Селжұқнаменің» Языжыоғлұ Әли және шығарманың жазылған уақыты

«Селжұқнаме» – Языжыоғлұ Әлидің қаламынан туындаған шығарма. Языжыоғлұ Әлидің өмірі мен жеке басы туралы көп мәлімет жоқ. Бірақ Языжыоғлұ Әлидің II Мұрат кезінде өмір сүргені, Мысырдағы Мәмлүк сұлтандарына елші ретінде жіберілгені белгілі.

Нақты деректер болмаса да «Мұхаммедие» шығармасының авторы Языжыоғлұ Мехмет Бижан (1451 жылы қайтыс болған) мен «Әнуар-ұл-Ашыки» шығармасының авторы Языжыоғлұ Ахмет Бижан оның бауырлары екені туралы айтылып жүр. Өйткені бұл үш ғалымның бір кезеңде өмір сүруі мен тектерінің бірдей болуы кездейсоқтық болмаса керек.

Языжыоғлұ Әлидің отбасы туралы толық мәлімет жоқ. Тек Языжыоғлұ Ахмет пен Языжыоғлұ Мехметтің Гелиболыда бір отбасында дүниеге келгендері туралы деректер бар. Әкелері Языжы Селахаддин билікке тиесілі орында хат-

шы болған және «Шемсие» атты астрологиялық кітап жазған (Түркі әлемі әдебиетшілерінің энциклопедиясы – Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi, 2007: 601). Бұл отбасы мүшелері жазған үш шығарманың түрік мәдениеті мен өркениеті тарихындағы маңызы ескерілуі қажет және Языжыоғлұ Әлидің де білімді бір отбасынан шыққаны даусыз.

«Селжұқнаменің» жазылған уақыты туралы түрлі пікірлер бар. Кейбір зерттеушілер 827/1423 жылы жазылған деп есептейді. Бірақ II Мұраттың 1421 жылы таққа отырғанын ескерсек, мұндай көлемді шығарманың екі жыл ішінде жазылып бітуінің мүмкін еместігі белгілі. Шығарма 1436-жылы жазылып бітсе керек.

Анадолы Селжұқтары 1071-жылдан бастап түрік тілін екінші орынға ысырған болатын. Дін мен білім беруде араб, әдебиетте парсы тілі алдыңғы орынға қойылған-ды. Османлы дәуірінде де түрік тілі көлеңкеде қалды. Алғашқы кезеңдерде ақындар мен жазушылар, ғалымдар шеберліктерін арабша және парсыша жазып дәлелдейтін.

1402-жылғы Анкара шайқасынан кейін Османлы мемлекеті үлкен күйзеліс пен бүліншілікке тап болған еді. Жағдай түзеле бастаған кезде халықтың шығу тегі мен түп-тамырына оралуға деген ұмтылыс пайда болды. Бұл мәселеде Йылдырым Баязидтің ұлы Әмір Сүлеймен түрікшеге ерекше мән берген-ді. Оның кезінде Сүлеймен Челебидің қаламынан туындаған «Мәулід» шығармасы түрік тілінде жазылған еді. Сондықтан да әлі күнге түріктіктің негізгі шығармалары қатарынан орын алады.

Әмір Сүлеймен кезінде басталған түрік тілін қолдау әрекеті II Мұрат дәуірінде одан сайын күшейген болатын. II Мұрат сол кезеңнің ғалымдарынан көптеген шығармаларды түрікшеге аударуды талап еткен еді. Бір жағынан шығармалардың түрік тілінде жазылуына да қолдау көрсетілген-ді. (Ержиласун, 2004: 449). Дәл осы кездері Языжыоғлұ Әлидің «Селжұқнаме» шығармасы түрікшілдік санасын әрі түрік тілін қолдау қажеттілігін оятты. Аталмыш шығарма Османлы халқының түркілік текке көзқарасының маңызды іргетасына айналғанды.

II Мұрат дәуірінен бастап Османлы билеушілері түрікшілдік пен түрік тіліне ерекше мән бере бастады. Дін, медицина, этикаға қатысты шығармалар, саяси еңбектер, сөздіктер мен энциклопедиялар II Мұрат билігі кезінде түрікшеге аударылған болатын. Түрікшілдіктің бастаулары араб тарихына қатыстырылмай тек негізінен бас-

талып, яғни, түркі тарихының бір бөлігі ретінде қолға алына бастады.

II Мұрат дәуірінде ақша мен зеңбіректерге Қайы тайпасының таңбалары басылған-ды.

Османлы билеушілерінде түрікшілдік ұғымы тағы біраз уақытқа созылды. Осылайша шаһзада Жем ұлының атын Оғыз, II Баязид ұлының атын Қорқыт деп қойған-ды.

Языжыоғлу Әли шығармасын Фатих Мехмет Сұлтанның әкесі II Мұратқа (билік құрған жылдары: 1421-1451) ұсынған болатын. «Селжұқнаме» II Мұратқа сыйлық ретінде жазылғандықтан шығармада Мұрат ханның аты жиі ұшырасады:

«Atasından sonra çok zamān Kayı, hānlar hāni oldı. Pes bu delil ve erkāncā pādīshāh-ı azam seyuid-i selātinü'l-Arab ve'l-Acem kāyid-i cüyüşü'l-muvahhidin, kātili'l-kefereti ve'l-müşrikîn sultān bin sultān pādīshāhumuz Sultān Murād bin Mehmed Hān ki eşref-i āl-i Osmān'dur. Pādīshāhliga ensab ve elyakdur. Oğuz'uñ kalan hānları uruğundan belki Çingiz hānları uruğundan, dahı mecmūndan ulu asl ve ulu süñükdür, şer-ile dahı örf-ile dahı. Türk hānları dahı kapusına gelüp selām virmege ve hizmet itmege lāyıkdur. Allāhu teālā, bāki ve pāyende kılsun, soyı ālem oldıkca cihān-dār u cihānda var olsun. Bi-'n-nebiyyi ve ilāhi ve hem PeyğāMBER aleyhi's-selām zamānına yakın zamānda Bayatı boyundan Korkut Ata koydı. Oğuz kavminüñ bilgisi-y-idi, ilhām iderdı. Eyitdi, «Āhir zamānda girü hānlik Kayı'na dege, dahı kimesne ellerinden almıya.» didi. Didügi, Osman rahmetu'llāh neslindendür» (Yazıcıoğlu, 29-30).

Языжыоғлу Әли шығармасында, әсіресе бөлімдердің соңындағы өлеңмен өрілген жерлерінде II Мұрат сұлтанға арналған мадақ жырларын жазған:

(2) Elümden kim ola ki bula necāt

Elimden kim kurtulur – Менен кім құтыла алар

Çün oldı cihān menzili hādīsāt

Zira dūnya hadiselerin hedefi oldu – Өйткені әлем оқиғалардың мақсаты болды.

Kişi ger fakir ola yā pādīshāh

Ey padişah eğer kişi fakir olsa – Ей патша, егер кісі кедей болса

(3) Yeri 'ākıbet ola hāk-i siyāh

Sonu kara toprak olsun – Соңы қара топырақ болсын.

Hüner-mend olur-ısa yani hüner

Hünerli olursa yani hüner – Епті болса әрине епті болар

Elümden kaçan kurtıla ser-be-ser

Elimden kaçan büsbütün kurtulur – Менен қашқан басы бүтін азат болар.

(4) Kimesnenüñ öldiğine olma şād
Kimsenin öldüğüne mutlu olma – Біреудің өлгеніне шаттанба

Ki bu çarh kimseye virmez murād

Bu felek kimseye dilediğini vermez – Бұл жалған ешкімге қалағанын берген емес

Kanı Āl-i Selçuk u Sasanilar

Yüce Selçuklular ve Sasaniler nerede – Сонау ұлы Селжұқтар мен Сасанилер қайда кетті?

(5) Kanı Deylemiler Horāsāniler

Deylemiler, Horasanlılar nerede – Дейлемдіктер мен Хорасандықтар қайда осы күнде?

Dem-ā-dem ecel cāmını içdiler

An be an ecel kadehini içtiler – Сол кезде-ақ ажалға бой алдырды.

Beyâbân-ı 'adem mülkine göçdiler

Yokluk çölünün mülküne göçtüler – Ғайыптың мүлкіне айналып кетті барлығы.

(6) Cihān bunları şöyle kıldı nihān

Dünya bunları böyle görünmez eyledi. – Дүния оларды өз тарихына көмді.

Ki bilmez kimesne bunlardan nişān

Kimse bunlardan iz bulamaz – Солардан бір із де қалмады.

Meger şol ki hoş 'adl-ıla dādı var

Onun hoş adalet ve hukuku var – Оның әділет пен заңы бар.

(8) Kişi ahiretten degüldür irak

Kişi ahiretten uzak değildir – Негізінде адамзат баласы ахиреттен ұзақ емес.

Gerek her dem ede anuñ-uçun yarak

Her an onun için hazırlık etmek gerek – Сол үшін кез келген уақытта біз ахиретке дайын болғанымыз абзал

Çü mecmū'-ı halka bekā andadur

Çünkü halk topluluklarının ebediliği oradadır – Өйткені халықтың мәңгілік қоғамы сол жақта

(10) Nitekim revāndur selātīn-i Rūm

Nitekim Rum sultanları su gibi akıp gittiler – Көрмейсің бе Римдік сұлтандар да ғайып болды.

Ki 'ālemde vaz' itdiler hoş rüsüm

Dünyada hoş adalet ile nasihat ettiler – Бұл жалғанда жақсылық пен әділеттілікті ту етіп ұстады.

Gazā vü cihād idi anlara kār

Mücadele ve savaş onlara kazançtı – Күрес пен соғыс олар үшін жеңіс еді.

(11) Anuñ- için kılurlar cihānda karār
Onun için dünyada karar verirler – Сол үшін әлемде шешім шығарылады.
 Halef oldı anlara Sultān Murād
Sultān Murād onların ardından geldi – Сұлтан Мұрат осылардың артынан келді.
 Dahı artuğ ider olardan cihād
Savaş onlardan sonra da devam eder – Ия, соғыс олардан кейін де жалғаса береді.

(12) Du’ālar kılur cümle rûhānîler
Bütün ruhaniler dua ederler – Барлық жан-дар дұға жасап
 Ki dāyım duta devri ‘Osmāniler (Yazıcıoğlu, 51)
Osmanlılar daim olsun diye – Османдықтар мәңгілік болсын деген тілекпен.

(6) Meger ol ki Hakk anı bîdār ide
Oysaki Hak onun gözünü açtı – Алайда Хақ (Құдай)? оның көзін ашты.
 Ki dünyāda ‘ukbā-y-içün kār ide
Çünkü dünyada ahiret için kazançtı – Өйткені мына әлем ахирет үшін жеңіс еді.
 Nitekim Şehen-şeh Murād’a Huzāy
Oysaki Huzāy şahlar şahı Murad’a – Алайда шахтардың шахы Мұртқа Хұзай (Құдай).

(7) Olupdur nice hayr işe reh-nümāy
Pek çok hayırlı işe yol gösterir – Көптеген игі істерге жол көрсетті.
 Huzā’ya dahı yigrek it hālını
Huza’ya bile halini daha üstün kıl – Хұзайға мәртебенді жоғары ет.
 Refik eyle tevfiğe ef’ālını (Yazıcıoğlu, 51)
Allah’ın yardımını amellerine dost eyle – Алланың жәрдемі істеріңе көмек болсын

...
 (11) Çün geldi zuhūra nesli-i ‘Osmān
Zira Osmanlı nesli ortaya çıktı – Өйткені Османлы ұрпағы тарих сахнасына шықты.
 Mecmū’ inuñ adı oldı penhān
Hepsinin adı gizli kaldı – Барлығының аттары жасырын қалды.

(12) Yā Rabb bu zuhūri dāyım eyle
Ya Rabb bu ortaya çıkamı süreklî kıl – Ия жаратқан тарих сахнасына шыққан Мұратты мәңгілік ет
 Dünyā çemeninde kāyım eyle
Dünya bahçesinde ebedî eyle – Бұл жалғанның бақшасында мәңгілік ете гөр.

(13) Ser-sebz ola bağ-ıla gülistān
Baştan sona bağ ile gül bahçesi olsun – Есіктен төрге дейін бау-бақшалы болсын.

Şol şāhî ki servdür hırāmān
O şah yürüyen bir servi ağacıdır – О, падишах Сіз жүрген бір шынар ағашы

Bela ve müsabetin hepsi bu bedendedir – Жақсылық пен жамандықтың барлығы осы тәнде болады.

Çü hayr itmege kâdir ola kişi
Kişi hayır etmeye gücü yetse – Кісінің жақсылық жасауға күші жетсе
 Niçün olmaya hayr her dem işi
Niçin her an işi hayır olsun – Оның жолы болар әрқашан ашық.

(2) Nitekim Şehin-şāh Sultān Murād
Şahlar şahı Sultan Murad – Шахтардың шахы Сұлтан Мұрат
 İşi hayr u ihsān durur ‘adl u dād
İşi adalet ile hayır ve iyiliktir – Жұмысы оның әділеттік пен жақсылық
 Huzāyā kabül eyle hayrātını
İyiliklerimi kabul eyle Huza’ya – Тілектерімді қабыл ете көр Хузайа (Құдай)
 (3) İrişdür semāvāta āyātını (Языжыюғлу, 107-108).

3. «Селжұқнамеде» айтылған тақырыптар
 Языжыюғлу Әлидің «Селжұқнаме» атты шығармасында алдымен Исламнан бұрынғы түркі тайпалары, моңғол тайпалары мен түркілердің бір қолы саналатын Оғыздардың арғы тарихы жазылған. Сондай-ақ, Селжүк мемлекеті дәуірі, Бейліктер кезеңі мен Османлы дәуірінің тарихына көбірек орын берілген. Шығарманы бес бөлімге бөліп қарастыруға болады:

Бірінші бөлімде түркі және моңғол тайпаларының шежіресі мен тарихы және түркілердің бір қолы саналатын Оғыздардың арғы тарихы қарастырылған. Оғыз тайпалары атауларының шығуы, таңбалары, тотемдері туралы деректер де бірінші бөлімде берілген. Шығармада Оғыз тайпаларының таңбалары алтын түстес сиямен берілгенін ерекше атап өту керек.

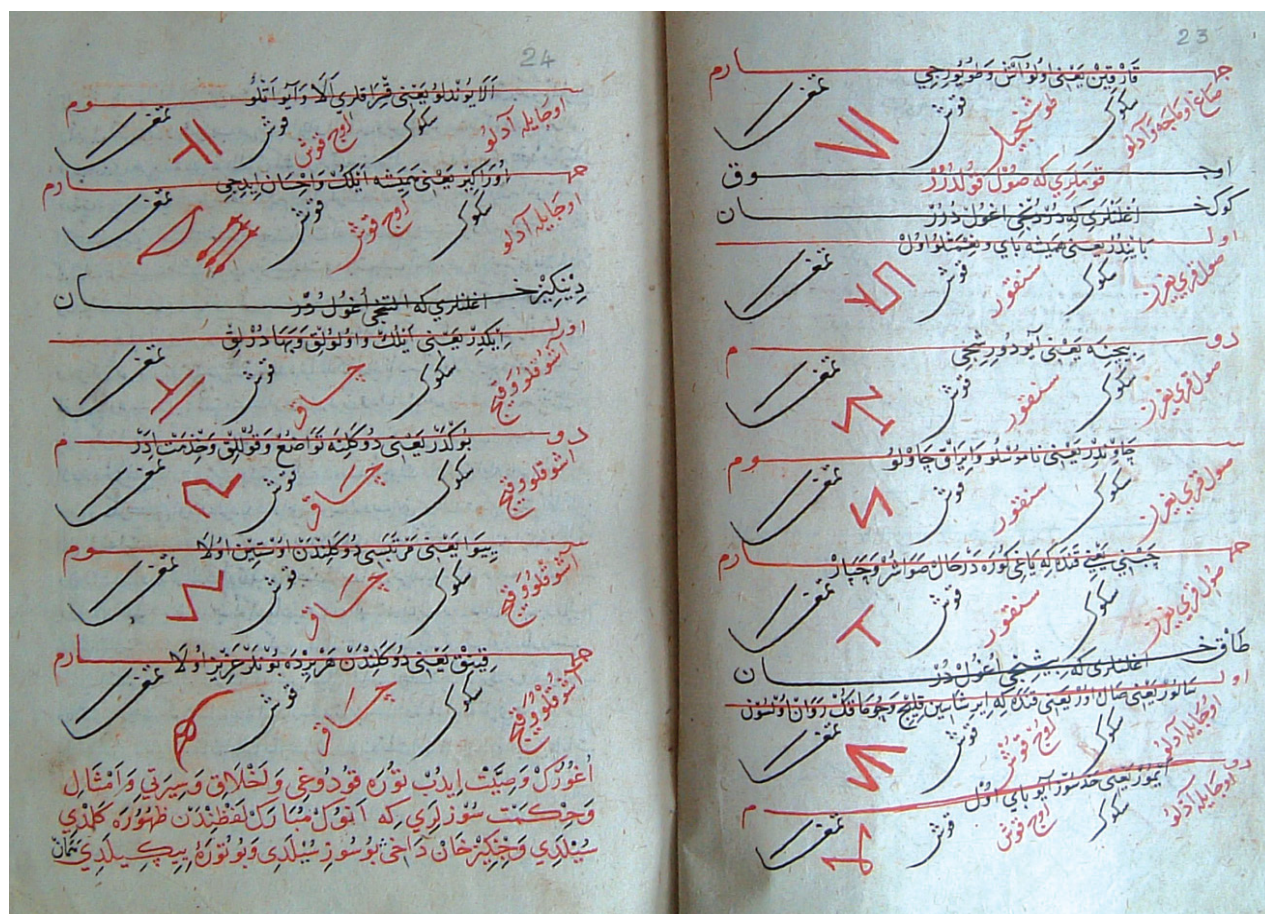
Языжыюғлу еңбегінің бұл бөлімін жазу барысында Рашид-ад-дин Фазуллахтың «Жами-Ат-Тауарих» атты шығармасын және басқа да «Оғыз-намаларды» пайдаланғаны байқалады. Тіпті өзі Оғыздар туралы түсіндірмесінде: «Oğuz şu’besi şöyle kim anuñ şerhi Oğuz-nāme’de ve Cāmi’ü’t-Tevārih’de gelür, anuñ altı oğlı var-ıdı ve anlaruñ her birinüñ hatunlarından dörder oğlanları varıdı ve Oğuz çerinüñ sağ kolı ve sol kolın anlara virdi, bu mücebce ki zikr olunur.» – «Оғыз тармағы туралы айтсақ, ол туралы «Оғыз-намада» және

«Жами-Ат-Тауарихта» кездеседі, оның алты ұлы бар еді және олардың әрбірінің әйелдерінен төрт-төрттен ұлы бар еді және Оғыз әскерінің оң және сол қолын соларға берді, бұл bu мүсебсе ki zikr olınur.» (Языжыоғлу, 3-4) делінген. Аты аталған «Оғызнама» көне Ұйғыр тілінде жазылған шығарма болса керек.

Автор түркілердің тегін Нұх пайғамбардың ұлы Яфәске апарып тірейді, сонымен қатар Адам ата мен Хауа ана туралы да сөз етеді: «Ādem – salavātu'llāhi 'aleyhiye Havvā'yı çift virüp ve besse min-hümā ricālen kesiren ve nisā'en mücebince ikisinüñ neslini yir yüzine yaydı ve Nūh 'aleyhi's-

selām- oğlanlarıñdan Yāfes zürriyyātına Türkistān iklimini yir ve yurt virdi ki anda çoğalup andan çıkup kalan iklimlere dahı pādīshāh olup ğazā ve cihād kılalar.» (Yazıcıoğlu, 1).

Бұл жолдардан соң түркілердің арғы тарихын қолға алған. Моңғол-түркі туыстығы туралы сөз қозғаған, моңғолдардың ру-тайпалары туралы мәліметтер берген. Оның жазуынша моңғол тайпалары мыналар: Жалайыр, Севниет, Татар, Меркіт, Күрлүт, Тулас, Тумат, Булғажын, Гермужин, Урасут, Тамғалық, Тарғыт, Увират, Барғыт, Керей, Теленгіт, Қыстеми, Уянка, Құрқан, Секайет.

Сурет – «Селжүкнамедегі» Оғыз танбалары және тайпалар туралы мәліметтер (Языжыоғлу Әли, «Тауарих-и Ал-и Селжүк», Топқапы сарайы, Реван бөлімі, №1390)

«Селжүкнаменің» тағы бір ерекшелігі – онда Ергенекон туралы да айтылған:

«Şol kavmler ki ma'lümdur ki anlaruñ şu'belerinüñ aslı ol iki kişidendür ki Ergenekon'a gıtdiler ve tevälüd ve tenäsül birle anlaruñ uruğı çok oldılar ve Moğol lafzı anlarun cinsi oldı ve fülān ka-

vmlere ki anlara benzerler mecāz yöninden Moğol dirler ki bu lafz ıtlāk olmak anlaruñ 'ahdinden ibtidā ve bu Moğol-Türk tāyifelerinden bir kavm idiler ve çün 'ināyet-i ezeli anlaruñ hakkında var-ıdı. Dört yüz yıla yakın zamānda çok kavmler ve boylar anlardan peydā oldı ve çokluğ-ıla kalan tavāyifden

ziyāde oldılar ve anlarıñ şevketi vāsitasıyla kалан tavāyif dahı anlarıñ adıyla adandılar. Şöyle ki Etrak'un ekserine şimdi Moğol dirler. Nite ki bundan öñdinki zamānda çün Tatar ġālib-idiler, cümlesine Tatar dirlerdi ve henüz 'Arab'da ve Hind ü Hitāy'da Tatar şöhreti vardur ve bu asli Moğollar tedric-ile iki kısım oldılar»(Yazıcıoğlu, 6).

Языжыоғлұ мұнан соң кейінгі тарихи кезеңдерді де қолға алған. Ұйғырлар, Қыпшақтар, Қаңлылар, Қарлұқтар, Қалаштар, Ағачерілер (Таһташылардың бабалары)... бұдан басқа да түркі тайпалары мен олар мекен еткен жерлерді қарастырған.

Шығармада сондай-ақ Оғыз хан мен Оғыз тайпалары туралы да мәлімет берілген. Оғыздың дүниеге келуі, есеюі, жастық шағы мен ұрпақтары туралы сөз қозғалған:

«Oğuz'un oğlanlarıñdan yigirmi dört boy peydā oldı ve şöyle mufassal yazıldı. Her biri bir ad ve lakaba mahsūs oldılar ve tamām Türkmānlar ki 'Acem'de, 'Arab'da, Rūm'da, Şām'da var dururlar, anlarıñ neslinden dururlar ve bu yigirmi dört boyuñ oğlanlarıñdandır. Filcümle ol vaktin ki Oğuz kavmleri kendü vilāyetlerinden Maverāünnehr ve İrān iklimlerine geldiler ve tevālūd ve tevāsülleri bu iklimlerde oldı, bu yirlerüñ suyu ve havāsı muktezāsınca tedric-ile şekilleri Tacik şekline döndi ve çün mutlak Tacik degüllerdі, Tacik kavmleri anlara Türkmān didiler.» (Yazıcıoğlu, 18). Бұл мәліметтерден соң, Оғыз ру-тайпалардың бірігуі, тайпалардың міндеттері, хан сайлану мен бек атанудың кезегі мен тәртібі туралы жазылған, таңбалары да көрсетілген.

Түркілердің ескі әдет-ғұрыптары туралы, атап айтсақ, той және хан сарайындағы салтанат пен мәжілістегі орын мен сыбаға жайында назар аударалық мәліметтер берілген.

Шығарманың бірінші бөлімінде Қорқыт Ата мен Аққойынлы бегі Қара Осман туралы да қысқаша айтылған.

Екінші бөлімге «Zikrū's-Selātin-i Āl-i Selçuk» деген тақырып қойылып, Ұлы Селжұқ мемлекеті туралы мәліметтер берілген. Бұл бөлімді Селжұқ билеушілерін Оғыздармен байланыстыра отырып бастаған Языжыоғлұ, Селжұқтың әкесі Лұқман Тоқақ хан, Селжұқ бин Лұқман хан (?-1009) туралы да қысқаша айтып кеткен. Мұнан соң Арслан Исраил (1009-1032) мен Газни билеушісі Махмұт сұлтанның (998-1030) күрестері, Тұғырл сұлтанның таққа отыруы, халифамен арадағы қатынастар және Ирак селжұқтары туралы айтылады. Тұғырл сұлтан кезеңі (1037-1063), Алп Арслан сұлтан кезеңі (1063-1072), Мәлік шах кезеңі (1072-

1092), Мәлік шахтың ұлдары I Махмұт пен Беркейарухтың тақ таласы, Беркейарух кезеңі (1094-1105), Мұхаммед сұлтан кезеңі (1105-1118), II Махмұт кезеңі (1118-1131), Месут сұлтан кезеңі (1134-1152), Санжар сұлтан кезеңі (1118-1157) және басқа да сұлтандар туралы шығармада егжей-тегжейлі жазылған.

Языжыоғлұның екінші бөлімді жазу барысында Равендидің «Рахат-ус-судр» атты шығармасын пайдаланғаны байқалады (Равенди, 1921).

Языжыоғлұ Әлидің «Селжұқнаме» атты еңбегінің үшінші бөлімін Ибн Бибинің «Әл Евамир-ул-Алаие Фил-Умури Алаие» («El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l Ala'ıye») атты шығармасының түрікше аудармасы деп айтуға болады.

Төртінші бөлім Алауддин Кейқуат пен Осман Гази туралы мәліметтерден тұрады. Бұл бөлімді жазу барысында Рашидаддин Фазлуллахтың «Жами-Ат-Тауарих» атты шығармасын пайдаланғаны байқалады.

Бесінші бөлімде Илханлы билеушісі Газан ханның (Хулагу мемлекетінің илханы) (1295-1304) өлімінен кейінгі Анадолының саяси және әлеуметтік жағдайы суреттеледі. Газневилер туралы қысқаша сөз қозғағаннан кейін, Османлылардың арғы тегі мен Анадолыға қалай келгендіктері туралы да айтылады. «Селжұқнаме» II Мұрат ханға арналған өлең жолдарымен аяқталады.

4. «Селжұқнамеде» айтылған географиялық аумақ

Түркілердің арғы тарихы жазылғандықтан «Селжұқнамеде» сөз болған географиялық аумақ түркілердің қоныстанған жерлері мен Моңғолияны қамтиды. Ендеше Языжыоғлұ Әли Тынық мұхитынан Балқанға, Солтүстік Мұзды Мұхиттан Арабстан шөлдеріне, Африка материгінің орталарына дейінгі географиялық аумақтан сөз еткен.

Оғыздардың алғашқы қоныстарының қай жерде екені даулы мәселе. Дереккөздер саны көбейе бастаған IX ғасырдың басынан бастап Оғыздардың Каспий теңізінің шығыс жағалауындағы Маңғышлақ маңайында, Хорезм немесе Женд көлі деп те аталатын Арал теңізінің айналасында қоныстанғандары көрінеді. Арал теңізінің маңайындағы Чағраоғыз немесе Чағраоғыз таулары оғыз тайпаларының қонысы болғанын көреміз (Агажанов, 2002). Олардың қоныстарының шегі шығыста Сырдария (Сейхун) өзеніне дейін жеткені белгілі.

«Селжұқнамедегі» деректерге қарағанда Оғыздар Түркістанды яғни, Яссы қаласын қоныс

еткен. Бірақ халық санының артуына байланысты жаңа жайылымдар іздеу үшін шығысқа қарай қоныс аударған. Бұл мәселе аталмыш шығармада былай суреттелген: «Çokliklarından ve otla yerlerinin tarlığında Türkistân'ı koyup Mâverâünnehr'e geldiler. Kışı Buhara'da ve Tur'da kışarlardı ve yazın Sıfat'da ve Semerkand'da yaylalar-ıdı ve bunların ulularına Selçuk bin Lokmân Dakak dirlerdi ve bunun dörd oğlu var-ıdı.» – «Сан жағынан көптігінен және жайылымдардың аздығынан Түркістанды тастап, Мәуереннахрға кетті. Қысты Бұхарада және Тұрда қыстады, жазда Сыфат және Самарқандты жайлау етті және бұлардың үлкендері Селжүк бин Лұқман еді және оның төрт ұлы бар еді» (Языжыоғлу, 38). Шығармада Оғыздардың батысқа қарай кезең-кезеңмен қоныс аударулары мен Үндістан жорықтары егжей-тегжейлі жазылған.

Алп Арслан сұлтанның Анадолыға жасаған жорығы мен Малазгирт шайқасындағы жеңісі, кейінірек Мәуереннахрға жорыққа аттанып бара жатып Нирзүм өзенінің жағалауындағы бір қорғанда Юсуф Нирзүми қолынан қаза тапқаны да шығармада басқа тақырыптармен бірге орын алған. Берілген деректердің арасында Алп Арслан сұлтанның Түркіменстанның Мерв қаласында жерленгендігі туралы мәлімет те бар. Алп Арслан сұлтан Хорасан және оның маңайын, Ирак пен Анадолының үлкен бір бөлігін жаулап алған-ды.

Шығармада Мәлік шах сұлтанның жорықтарының әрі шығысқа, әрі батысқа бағытталғаны айтылған. Оның Самарқандты қалай жаулап алғаны туралы мәліметтер де берілген. Тіпті Мәлік шах билігі кезінде Селжүк мемлекеті жерінің қаншалықты кең-байтақ болғанын түсіндіру үшін шығармадағы Низам-әл-Мүліктің ісі айтылатын тұсы назар аударарлық: «Çünkü Sultân'ın leşkeri Seyhün'u geçdi, vezir Nizâmülmelik gemicileri ücretin Antâki'den aldı. Elleri berâtlar virdi ve bu gemiciler varup Sultân'a çağrıdılar, feryâd etdiler ki, «Eger bir yigit bundan Antâkiyye'ye varsa, girü gelince pir olur. Bize andan ücret gerekmez.» didiler. Sultân, Nizâmülmelik'e Baba derdi. Eytdi, «İy Baba! Bu ne işdür ki itdün, bi-insâflıkdur.» didi. Vezir eytdi, «İy Hudâvend! Anlara hiç hâcet degüldür ki yirlerinden hareket ideler. Bizüm leşkerümüzde kişiler vardur ki anların berâtların nakd akçeye alurlar. Ben bu işi senün saltanatuñ ta'zimi ve memleketün çokluğın izhâr itmek-üçün kıldum ki halâyık bileler ki rub'-ı meskûn tamâm elümüzdedür. Bir şehir gibi ba'zınun tonluğın ba'zıdan selevüz.» didi. Sultân bunun tedbirin ve firâsetin begenüp tahsin itdi.» (Языжыоғлу,

57-58). Кезінде Мәлік-шах сұлтанның Жерорта теңізі жағалауы бойымен Лазкие қаласына дейін жетіп, теңізде аттарын суарғандықтары туралы, батыстағы шекарасының Изникке, шығыстағы шекарасының Қытай мен Хотанға дейін жеткені туралы да жазылған.

Автор Санжар сұлтанның кезінде Селжүк мемлекетінің қаншалықты үлкен болғанын былайша суреттейді: «Sultân Sencer beğâyet 'azamet hâsil itdi. Şöyle ki anın hutbesi Kâşgır haddinden Yemen'ün Aksâ'sına degin ve Mekke'de ve Tâyif'de ve 'Umman'da ve Aderbicân'da tâ Rüm sinurına degin okunurdi. Memleketün vus'atı şol deñlü idi ki kendü vefât itdikden soñra bir yıla degin öldügi memleketinün uçlarında işidilmedi. Henüz hutbeyi anın adına okurlardı ve gâyet devletlü ve din-perver pâdişâh-ıdı ve 'ulemâyi beğâyet severdi.» – «Санжар сұлтанның билігіндегі мемлекет жері тым үлкен еді. Үлкендігі сондай оның құтпасы Қашқардан Йеменнің Ақсасына дейін және Меккеде, Таиф пен Оманд және Өзербайжанда сонау Рум шекарасына дейін айтылатын еді. Мемлекеттің үлкендігі соншалықты, сұлтан қайтыс болғаннан соң да бір жылға дейін өлімі туралы хабар мемлекеттің түкпір-түкпіріне жете қоймады. Өлі күнге құтпада оның аты айтылатын және өте дәулетті және діндар патша еді және ғалымдарды аса қатты жақсы көруші еді» (Языжыоғлу, 77).

Бүгінгі Түркіменстанның территориясы туралы «Селжүкнаменің» екінші бөлімінде айтылған, яғни бұл жер Ұлы Селжүк мемлекетінің орталығы болған десе де болады. Түркіменстан территориясының ішінде әсіресе, Мерв қаласының маңызы көрсетілген. Газневилер мен Селжүктердің арасындағы бір шайқас «Селжүкнамада» былайша суреттелген: «Çün aḥşam oldı, Sultân Mes'üd be gâyet yüregin fil üzerine süvâr olup ve leşker dahı muhkem atlara bindiler ve Tus'dan yaña müteveccih oldılar. Ve yigirmi biş ferseng yold-ıdı, kâsd itdiler ki ol gice erişeler. Yolda fil üzerinde uyhu gâlebe itdi. Kimesne uyarmaya cür'et itmedi ve fili dahı katı sürmediler. Çün irte oldı, Tuğrul Bey'e haber yitişüp çıkdı. Karındaşı Çağrı Beg'e buluşdı ve Sultân işidüp gâyet de melül oldı ve fil-bânlara siyâset itdi ve ol aradan dönüp ceng yarağın gördi. Ve Sarh-ıla Merve arasında bir sahrâ var-ıdı. Ol arada Selçukiler-ile uğraşdılar ve Selçukiler ol arada ne kadar su var-ısa kendüler alup ve kuyuların toldurmışlardı. Çün Sultân Mes'üd'ün leşkeri ve tavarları su bulmadılar. Susuzlıkdan gâyet de buñaldılar ve âhir yüz dönderüp münhezim oldı. Ve Sultân Mes'üd gördi ki kendüsi yalnız kalmış, kendü dahı döndi ve bir yügrek file bindi, degme

at anı çekmezdi. Ve kaçmağa yüz tutdı ve hazine ve esbâb ve tecemmül her ne var-isa kodı gitdi ve yağmâladılar. Ve bir kaç Türkmân sürüp Sultân Mes'üd kullarıydı, Mes'üd kakıyup filden indi ve ata bindi ve bunlara hamle eyledi. Bir atluya bir gürz urdı. Ol kişi atını hurd eyledi ve kalanı dönüp kaçdılar.» (Yazıcıoğlu, 44-45).

Шығарманың басқа бір жерінде Алп Арслан сұлтанның шейіт болуы мен Мерв қаласына жерленуі былайша суреттелген: «Çünkü Yüsüf Nirzümî kendüden ümid kesdi, bildi ki elbette öldirürler. Doñı içinde bir bıçağı var-ıdı, çıkarup Sultân'a hamle itdi. Sultân elinde bir ok gezlemişdi. Dört yañadan hâs oğlanlar ve silâhdârlar segirdişdiler ki Yüsüf'u dutalar. Sultân kakıyup çağırdı, bunları men' itdi ve kendü okına i'timâd itdi. Atup oku hatâ itdi, Yüsüf irişüp Sultân'ı zahımladı. Bağdâd'ıñ şahnisı Sa'du'd-Devle, Sultân'ıñ öñünde duru yorurdı. Kendüyi Sultân'ıñ üzerine bırakdı. Sa'di'd-Devli'ye dahı zahm yetişdürdi, ammâ Sa'de'd-Devli'nüñ yarası katı degüldi, girü hoş oldı. Ve Sultân'ıñ öñünde iki biñ kul saf bağlayup durulardı. Kimesne bu Yüsüf'a cür'et itmedi. Yüsüf dahı bıçak elinde kaçardı. Câmi'-i Nisâbüri dirlerdi ferrâşlaruñ elinde bir çadır tokmağı dutup dururdı. Ardından yitişüp depre urdu, beynisini hurd eyledi. Ve Sultân dahı ol cirâhatdan şehid oldı ve halâyıkdan na'ra vü feryâd kopup zâr u efgâni feleklere yetişdürdiler ve merâsim-i 'azâyı yerine getürüp Merv'de defn itdiler.» (Yazıcıoğlu, 54).

Мерв қаласының Ұлы Селжұқ мемлекетінің астанасы болғаны Санжар Сұлтан билігі кезеңін суреттейтін мына сөйлемдерден белгілі болады: «Şöyle ki Mâverâinnehr'de ki Sultân'ıñ dârlmülki (başkent) Merv'den ırağ-ıdı, zulümler ve bid'atler itdiler ki hiç âferide aña tahammül itmeyeydi. Ve Sultân dahı biş yüz otuz beşinci yılda memleketin tavâf idüp bunları zapt itmege Merv'den Semerkand'a geldi. Ve Hitây'dan İlhan kâfir âvâzesi var-ıdı ki bilâd-ı İslâm'a kasd eyledi diyü ve bu Mâverâinnehr'üñ halkı Horâsân'dan, leşkerinden ve Sultân İtibâ'in'üñ zulmından ve taaddisinden şol kadar incinmişlerdi ki el altından kâfire haber gönderdiler, yörisün diyü.» (Yazıcıoğlu, 78).

Мерв қаласының астана болғанына қатысты тағы бір мәлімет шығарманың қаланы Ғуздардың қалай талан-тараж еткені туралы айтылған жерінде кездеседі: «Merve ki Çağrı Beg zamânından berü dârlmülk idi, hazâyin ve defâyin dolu idi. Pâdişâhlaruñ ve begler ü ayân şehri gizlemişdiler. Ğuzlar üç gün tamâm yağmâladılar. Evvelki gün altun ve gümüş ve hariri aldılar. İkinci gün demür ve bakiye-yi altun aldılar. Üçüncü gün döşek ve kalı aldılar ve nehâli ve bâki hurdavât

ne var-isa hattâ kapların dahı çıkarup aldılar ve şehir halkınuñ ekserin esir itdiler. Ve yağmâdan sonra bunlara işkenceler iderlerdi ki gizli kuyular ve zirzeminlerde nesne var-isa eyitdürürlerdi. Fil-cümle yir yüzinde ve yir altında hiç nesne komadılar, aldılar ve andan sonra Nişâbüri'dan yaña teveccüh itdiler. Ve kendüler leşkeri deñlü üç dört dahı daşradan bile uydular ve Nişâbüri halkı dahı cür'et itdiler, evvel gelen bölüğe temkin virmediler ve anlardan ba'zını aldılar.» (Yazıcıoğlu, 83).

Шығарманың басқа бір бөлімінде Санжар сұлтанның өлімі мен оның Мерв қаласына жерленуі туралы айтылған: «Bir iki ay geçmedi ki za'f-ı insâni ve endişe-yi nefsanî mukârın alup maraz 'arız oldı ki âhir ol marazdan dâr-u ahrete nakl itdi. Biş yüz elli birinci yılda Merve'de yapduğı devlethânesinde defn itdiler ve Sultân Sencer'üñ müddet-i 'ömri yitmiş iki yıl idi ve saltanatı altmış bir yıl. Yigirmi yıl Horâsân'da Berkıyâruk tarafından ve kırk bir yıl kendü istiklâl ile ve iki tevki'in gördiler. Birisi dört yüz toksan birde ve birisi biş yüz elli birde yazılmış, ikisinüñ arası altmış bir yıl idi.» (Yazıcıoğlu, 85).

5. «Селжұқнаменің» тілі мен стилі

«Селжұқнаме» Оғыз тобындағы тілдерге ортақ жәдігерлердің бірі болып табылады. Дыбыстық ерекшелігі тұрғысынан ең назар аударарлық мәселе – е/и дыбыстарына қатысты өзгеріс. Шығармада көбінесе и (і) қолданылған: itmeyüp «etmeyір» (Языжыоғлу, 3/13), irişdi «erişti» (Языжыоғлу, 9/16), irkek «erkek» (Языжыоғлу, 3/13), (Айдоғды, 2009, 72-б.)...

«-yor осы шақтың жұрнағы болса, yori-«yürümeк-жүру» етістігінің yori-г (жүрер) формасынан туған.» (Ергин, 1986: 296).

Бұл жұрнақ ескі түрікше мәтіндерде күрделі етістіктердің құрамындағы көмекші етістік ретінде қолданылған. Қолданылу барысында Османлышада ұқсас буын түсіп қалған да «-yor» формасында осы шақтың жұрнағына айналған. Мәтінде аз да болса «-yor» жұрнағы осы шақтың жұрнағы ретінде қолданылған. Бұл жұрнақтың ескі түрікше мәтіндерде өте аз кездесетіні белгілі. Бұл жұрнақ XIV ғасырда жазылған кейбір мәтіндерде кездеседі (Тимурташ, 1991:35). Жұрнақтың етістік түбірінен басталған «сапарын» «Селжұқ-намада» көруге болады. «Halifenin veziri geliyorı – Халифенің уәзірі келе жатыр» (Языжыоғлу, 49/11), «Sultân'ıñ öñünde duru yorurdı – Сұлтанның алдында тұр» (Языжыоғлу, 54/11).

«XII ғасырда Анадолының ірі орталықтарында Ислам мәдениетінің күшейіп, медреселердің ашылғаны, билеуші әміршілердің құр-

метіне арабша және парсыша шығармалардың жазылғаны, бұл еңбектердің XIII ғасырдағы алтын дәуірге ұласқаны белгілі.» (Шейхоғлу, 1973). Десе де «Селжұқнаме» жазылған жылдары Анадолыда араб және парсы тілдерінің билігі аяқталуға жақын еді.

Біз қарастырып отырған «Селжұқнаме» түрік тілінде, қарапайым стильде жазылған. Бұл кезең Анадолыда оғызшаның жазба тілі ретінде алдыңғы орынға шыққан жылдары еді. Бірақ арабша және парсыша сөздердің қолданылуы да назар аударуға тұрарлық: «Ol vaktin Oğuz kendü nökerleri ve ba'zı dostlarıyla ava gitmiş idi. Kara Hân kardaşların ve 'ammüsü oğulların ve kavm-ı hısımların ve beglerin cem' idüp eyitdi, 'Oğlum Oğuz, oğlanlık hâlinde gâyet mukbil ve müste'id görünürdi ve benüm aña gönjüm gâyet hoş idi, severdüm. Şimdiki hâlde bir yavuz iş tutmuş, bizüm dinimizden dönmiş. Anı diri komak olmaz.» (Языжыоғлу, 11-12).

Шығарманың өлеңмен жазылған жерлерінде арабша және парсыша сөздер тым көп кездеседі:

(11) Diriğā ki gözümüz açılmadı
Eyvah gözümüz açılmadı – Пах, пах көзіміз ашылмады.
Bu sevdā-yı bi-hüde gaçılmadı
Bu boş sevdadan kaçılmadı – Мәні жоқ махабаттан қашпадық
Yā bu hāb-ı gâfletden uyanmaduk
Ey bu gâflet uykusundan uyanmadık – Басты айналдырар бақытты ұйқыдан оянбадық.

(12) Bu şer işlerümüzden usanmaduk
Bu şer işlerimizden bıkmadık – біз бұл бос істерімізден шаршамадық.
Niçe niçe bāri bu sevdā-yı hām
Bu ham seveda daha nice – Бұл шикі махабат тіпті жақсы
Ki yüz devr alursa bu olmaz tamām
Yüz devir geçse de tamam olmaz – Өлем жүз рет қайта жаратылса де тамам болмас

(14) Bu gülşende ne mürğ ola ne kafes
Bu gül bahçesinde ne kuş olsun ne de kafes – Мың гүл бақшасында құстарда жоқ торлар да жоқ.
Çü biz yoğ-iken bu cihān var-ıdı
Çünkü biz yokken bu dünya vardı – Өйткені бізден бұрын мына әлем бар еді.
Hemin ni'met ü şehir-i bāzār-ıdı
Tırkı nimet ve pazar şehriydi – Нұрға бөленген у-шу қайнаған қала еді.

(15) Yine biz gidicek ne noksān aña
Biz yine gideceğiz ona ne eksiklik (var) – Бізде кетеміз сол әлемге, күмәнсіз кетеміз.

Ziyān ortada bañadur saña
Ziyan sana ve banadır – Болар зиян Сізбенен бізге

Aç imdi bu bir lahza 'ibret gözün
Aç şimdi bir an bu ibret gözünü--- Аш бір уақыт мына ақылды көзіңді.

(16) İşit cān kulağıyla hikmet sözün
Hikmetli sözü can kulağıyla dinle – Жаратқанның сөзін шын жүрегіңмен тыңда, құлақ сал
Çü bir nesne gördüğ ki elden çıkar
Gördüğün her nesnenin elden çıktığı gibi – Көріп жүрген әрбір затыңыздан қолдан шығып кететініндей

Sen evvelden anı gönülден çıkar
Sen önce onu gönülден çıkar – Сен алдымен оны көңіліңнен шығар.

(17) Ki saña soñ ucı elem gelmeye
Sonunda sana hüznü değmesin – Қайғылы жағдай соңында Сізге келмесін
Vücüdün fenā bulsa gam gelmeye
Bedenin yok olsa (dahi) gam gelmesin – Жаныңыз тәніңізден айрылса да азапқа түспесін
Fenā bulsa ten n'ola cān zindedür
Beden yok olsa ne çıkar ki can diridir – Тәніңіз өлер, жаныңыз өлмес.

[108] (1) Belā vü kazā cümle bu tendedür

Ескі түрікшенің және бұл аймақтың бай сөздік қоры, баяндау шеберлігі, суреттеу формасы төгілте жазылған сөйлемдерде көрініс тапқан. Шығарма сондай-ақ, кей беттерінде кездесетін мақал-мәтелдермен және тұрақты сөз тіркестерімен әрленген. Осылайша көркем стильде жазылғандықтан бұл шығарма тіл білімі үшін де сирек кездесетін дереккөз болып табылады. Бұл пікірімізді шығарманың қолымыздағы екі нұсқасына сүйеніп айтып отырмыз.

Тілі және стилі тұрғысынан шығарманың маңызын арттыра түскен тағы бір мәселе белгілі бір кісілерге қатысты оқиғалардың бірнеше жыл немесе ғасыр бұрын жазылған еңбектерді пайдалана отырып жазылғандығында.

Тұрақты сөз тіркестері: «Селжұқнамеде» тұрақты сөз тіркестері көп кездеседі. Ойды қысқаша әрі түрлендіріп, тиянақты әрі ерекше формада жеткізу үшін екі немесе одан көп сөзден құралған тұрақты тіркестер көптеп қолданылған. Олардың кейбірі мыналар: ele getür- (Yazıcıoğlu,

90), gönli tar ol-(Yazıcıoğlu, 109), gönline gir-(Yazıcıoğlu, 123), gönülден çıkar- (s. 107), göz gezdür- (s.48), gözü tuş ol- (s. 53) malına göz dut-(Yazıcıoğlu, 75), ortadan götür- (Yazıcıoğlu, 121), ...

Теңеулер: Баяндалуы тиіс жағдайды, оқиғаны немесе тақырыпты ашу мақсатында, сөз болып отырған оқиғаны тыңдаушының ойында оңай жандандырып, тыңдаушының немесе оқушының зейінін аудару үшін шығармада теңеулер көп қолданылған. Әсіресе халық ауыз әдебиетінде маңызды орын алатын теңеулер – жануарлармен салыстыра айтылатын метафоралар көп кездеседі. Кейбір теңеулер шығармада аты аталған қаһармандардың қаншалықты күшті болғанын суреттеу үшін қолданылған. «Şol kağan arslan gibi na'ra urup ve ejdahā gibi dem çeküp ardınca kovalardı.» (Yazıcıoğlu, 55), «Müslümānlaruñ kılıçları bunlaruñ üzerine yıldırım gibi inerdі ve kan gevdeleri götürüp yörürdi.» (Yazıcıoğlu, 113), «Yavuzlaruñ kulağın burup, te'dib idüp koyı virmek şuña beñzer ki kurdı tutup and virüp koyıvireler.» (Yazıcıoğlu, 35). ...

Сөйлем құрылымы

Сөйлемдердің құрылымы жағынан қарастырсақ, шығармадағы баяндау түрінің басқа еңбектерден айырмашылығы жоқ екені байқалады. Шығарманың қара сөзбен жазылған бөлігі баяндау стилінің ең маңызды ерекшеліктерінен саналатын жай сөйлем, салалас құрмалас сөйлем, сабақтас құрмалас сөйлемдерден тұрады.

Жай сөйлем: Баяндау тілінің жатық болуы мен жеңіл айтылуы үшін автордың оқиға барысын көбіне жай сөйлемдермен жазғаны көрінеді: «Çok zamān Türk'e ve Tacik'e hükm itdiler. Bunlardan soñra Türkistān iklimin çok yıllar fetret oldı. Hānlık itmiş kişileruñ soyından Kınık uruğından Lokmān Hān'ı buldılar.» (Yazıcıoğlu, 37).

Құрмалас сөйлем: Бастауышы мен сөйлемде айтылатын ойы өзара байланысты жай сөйлемдер бірінен соң бірі келіп, құрмалас сөйлемдер құраған. Бұл сөйлемдер негізінен сөйлемнің ең соңғы бөлігінің мағынасын ашу үшін құралған. Дыбыс үндестігі ұқсас қосымшалар арқылы сақталған. Мұндай сөйлемдер, жеке-жеке алып қарастырылса, жалпы сөйлемнің мағынасы бұзылады: «Her bir boy bir iklime düşe, Tācık ve Otırak ile karışalar, boylu boyunu ve süñüginі unıdalar» (Yazıcıoğlu, 28), «Oğuz buyurdi, mecmū'-ı halkı üç bölük itdiler» (Yazıcıoğlu, 30),

«Çün bahādır ve müdebbir ve oğullu-y-ıdı, dirnek ve danışık itdiler, töre sorışdılar» (s. 37), «Sultān iltifāt itmedi, destūr virdi, geçdiler.» (Yazıcıoğlu, 42), ...

- **Ki-лі құрмалас сөйлемдер:** Османлы мәтіндерінде өте жиі қолданылған *-ki* –лі құрмалас сөйлемдер шығармада көп кездеседі: «Ol şol täyifelerdür ki bu zamānda anlara Moğol dirler» (Yazıcıoğlu, 5), «Şol kavmler ki ma'lümdür ki anlaruñ şu'belerinüñ aslı ol iki kişidendür ki Ergenekon'a gitdiler» (Yazıcıoğlu, 6), «Ol şu'belerdіr ki anlardan Moğol-ı aslı ki Ergenekon'da idiler, anlardan peydā oldılar ve her biri bir ad ve lakaba mahsūs olup andan çıkdılar» (Yazıcıoğlu, 6), ...

Инверсияға құрылған сөйлем: Сөйлемдердегі сөздердің орындарының ауысуы, яғни инверсия, шығармада өте аз кездеседі: «Sultān İtibā'in'üñ zulmından ve ta'addisinden şol kadar incinmişlerdi ki el altından kāfire haber gönderdiler, yörisün diyü.» (Yazıcıoğlu, 78), «Ve leşkerüñ içine fetret düşdi, her kişiyе başı kayısı oldı kiyāmet günü gibi.» (Yazıcıoğlu, 106). ...

Сол кезеңнің басқа шығармалары секілді *çün, çünki, kaçan, el-kıssa, pes* ... сияқты көмекші сөздерімен немесе шылаулармен басталатын сөйлемдер «Селжүк-намада» да көп кездеседі. Мұндай көмекші сөздер әдетте параграф керек жерлерде, алғашқы сөйлемдердің бас жағында қолданылған: «Çün anı Oğuz'a teslim itdiler, ol kıza dahı hemān ol sözi söyledi.» (Yazıcıoğlu, 10), «Çünkü İsrā'il yitişdi, Sultān Mahmūd aña ikramı tam idüp kendü-y-ile tahta geçürdi.» (s.39), «Kaçan bir yüz başı ve elli başı fevt olsa bir er oğlı kalmasa anuñ bölüğünde göre kim at bilmekde ve ata timār itmekde bilge-y-ise ve yancuğında sırımdan ve kavdan ve çakmakdan ve anduzdan ve at gözine koyacak otдан bulunur olsa ve kalanı andan korkar.» (Yazıcıoğlu, 30)», «Pes eger nökerüñ ve il ve ra'ıyyetüñ kadrini bilmeye ve anları hoş tutup ri'āyyet itmeye, gāyet mürevvetsüzlik ola.» (Yazıcıoğlu, 35), «El-kıssa bunlaruñ nesebleri rivāyetin hakimleri ve mu'teber nakilleri rivāyetinden ki Ayğur hat-ıla Oğuz-nāme'de yazılmışdur.» (Yazıcıoğlu, 3).

«Селжүкнаме» – Түркіменстан, Әзербайжан, Түркия Республикалары мен Иран, Ирак, Сирия, Балқан мемлекеттеріндегі түркі халықтарына қатысты аса маңызды дереккөздердің бірі, Оғыз халықтарының ортақ тарихы болып табылады.

«Селжүкнаме» тек тарихи еңбек емес, сондай-ақ түркілердің заң мен ережелерінің, дәстүр-салтының ерекшеліктерін ашып көрсеткен кітап.

Әдебиеттер

- Ahmed Bin Mahmud. (1977). Selçuk-Nâme I, Hazırlayan: Erdoğan Merçil, İstanbul.
- Ahmed Bin Mahmud (1977). Selçuk-Nâme II, Hazırlayan: Erdoğan Merçil, İstanbul.
- Aaydoğdu, Özkan. (2009). Divanü Lügati't Türk'te Geçen Türk Boyları ve Boylara Ait Dil Özellikleri, Zeitschrift für die Welt der Türken / Journal of World of Turks, Vol. 1, No. 1, s.5-19.
- Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî. (1990). Bezm u Rezm, Çeviren: Mürsel Öztürk. – Ankara.
- Agacanov, S.G., Oğuzlar, (Türkçeye çevirenler: Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev). – İstanbul.
- Bakir, Abdullah. (2002). Yazıcıoğlu Ali, Selçuk-nâme, Târih-i Âl-i Selçuk, Oğuzname'si», Turkish Studies, Volume 3/7, s. 163-199.
- Houtsma, M. Th.. (1886). Tevârih-i Al-i Selçuk, Leiden.
- Houtsma, M. Th.. (1902). Histoire des Seldjucides d'Asie Mineur, Leiden.
- Lagus, J.J.W. (1854). Seid Locmani ex Libro Turcico pui Oghusname inscrititur excerpta primus edidat latine versit explicativ, 1854.
- میرزا محمد ابراهیم هیبسی. (1994/1373). سلجوقیان و گوز در کرمان, تهران.
- Timurtaş, Faruk K. (1977). Eski Türkiye Türkçesi, İstanbul. 1Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162). (1987).
- Türkçeye çeviren: Hrant D. Andreasyan, Ankara.
- Yavuz, Kemal. (1991). Şeyhoğlu-Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ, Ankara.
- Yazıcıoğlu ALi, Selçuk-nâme (Tevârih-i Âl-i Selçuk), Topkapı Sarayı, Revan Bölümü, nu: 1391.
- زين اللدين نيشاپوری (1332). سلجوقنامه, تهران.